

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT : VII

MART 1991

SAYI : 20

MUSUL SORUNU VE KÖRFEZ PETROLLERİ

Prof. Dr. FERİDUN ERGİN

1—Ondokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Körfez'de Durum:

Rusya, A.B.D., Romanya, Venezuela ve Endonezya, petrol üreten ülkelerdi. Körfez bölgesindeki ilk araştırmalar sonuçsuz kalmıştı.

Jacques de Morgan adında bir arkeolog, 1892'de Mısır'da Eski Eserler Müdürlüğü'ne atanmıştı. Mısır, Mezopotamya ve İran'da yıllarca arkeoloji kazılarını yönetti. Mezopotamya'da, *Hammurabi* kanunlarının tabletlerini ele geçirdi. *Louvre* Müzesi'ne sayısız tarihi eser kazandırdı. Fransa Millî Eğitim Bakanlığı'nın İran temsilciliğini yaptı. Petrol konusuyla da ilgilendi.

Yıl 1896; *Jacques de Morgan*'ın çalışmalarından yararlanan Avustralyalı madenci *William Knox D'Arcy*, bölge plânlanan petrol yatırımlarının finansman ve yönetimini üstlendi. Tahran ve İstanbul hükümetlerinin Körfez bölgesinde otoriteleri gevşekti. Aşiretler, kendi başlarına buyruk idiler. Arama ve işletme faaliyetinin güvenliği, aşiretlerin desteğine bağlı idi. Doğu Afrika ve Hindistan'da yerlilerle ilişkilerinde başarılı bir asker-diplomat olan *Percy Cox*, Körfez bölgesinde görevlendirildi. İstanbul'da da, *Gulbenkian* petrolcülerin hizmetine girdi.

Percy Cox Güney Doğu Anadolu'da, Musul ve Bağdat vilâyetlerinde, İran'da ve Körfez kıyılarında aşiretleri ziyaret ediyor, isteklerini İngiltere'den temin ediyor, çadırlarında günlerce misafir kalıyor ve dostluklar kuruyordu.

2—D'Arcy'nin Girişimleri ve Anglo-Persian Oil Company:

Abdülhamit, Musul ve Bağdat vilâyetlerinde *D'Arcy*'nin şirketine imtiyaz vermeyi kabul etmedi.

D'Arcy, 1901'de Tahran Hükûmeti'yle 60 yıllık bir imtiyaz anlaşması imzalamayı başardı. Açtığı kuyulardan üç yıl sonra iyi randıman almaya başlamıştı. 1908'de, zengin petrol yataklarına rastlayınca, şirketini *Anglo-Persian Oil Company*'ye devretti. Abadan ile kuyular arasında 135 mil uzunluğunda boru hatları döşendi.

Percy Cox'ın aşiretlerle ilişkilerinde başarısını gören Londra Hükûmeti, 1909'da Suriye, Filistin ve Arabistan'da benzeri çalışmalar yapmak üzere *Lawrence*'i gönderdi.

3—Turkish Petroleum Company'nin Kurulması:

İran'da bulunan zengin yataklar, petrolcülerin ilgisini yeniden Musul vilâyetine çevirdi. *Abdülhamit* tahtından indirilince, girişimler tazelandı. Almanlar da devreye girdiler.

Önce *Türkiye Millî Bankası* kuruldu. Parti kavgaları, Yemen isyanı, İtalyan ve Balkan Harpleri.. İstanbul'da petrole ilgi duyan yok gibiydi. *Deutsche Bank*, *Shell*, *Türkiye Millî Bankası* temsilcileri ile *Gulbenkian* Londra'da sessiz sedasız anlaşular. *Gulbenkian*, "adviser to the Sultan" sıfatıyla toplantılara katılmıştı. Kurulması kararlaştırılan *Turkish Petroleum Company*, Londra'da tescil edildi. Hisselerin % 5'i padişah danışmanının adına kayıtlara geçirildi.

İstanbul'da politika cadı kazanının durulması zaman aldı. İşlemler, 1914 baharında tamamlandı. *Anglo-Persian Oil Company*, operasyonda "silent partner" idi. *Churchill*, aynı günlerde *Anglo-Persian Oil Company*'ye geniş malî imkânlar sağladı ve hisselerinin bir kısmını da hazineye kazandırdı ve bu şirket, *Turkish Petroleum Company*'nin büyük ortağı olarak aniden sahneye çıktı.

4—1914-1920 Yıllarında Petrol Politikaları:

İngilizlere göre, petrol önemli bir stratejik madde idi ve imparatorluğun savaş alanlarına en yakın akaryakıt kaynağı Körfez idi. Osmanlı Devleti henüz harbe girmeden Irak'a asker çıkarmaktan çekinmediler. Harbin ilk günlerinde Basra'yı ele geçirdiler. *Percy Cox*, 18 yıldan beri bulunduğu bölgeden ayrılmadı, İngiliz ordusuyla aşiretler arasında koordinasyonu üstlendi. İşgal edilen yörenin en yüksek "mülkî âmiri" durumuna geçti.

İngiliz devlet adamları arasında görüş birliği yoktu. Liberal Başbakan *Asquith*, stratejik kararları kumandanlara bırakmanın doğru olacağını düşünüyordu. Harp kabinesinin yirtıcı üyelerinden *Lloyd George* ile *Churchill*, doğudaki operasyonlara öncelik tanımaktan yana idiler.

Asquith, 1916 yılının son günlerinde istifa etti. *Lloyd George* Başbakan oldu.

Harp sona ererken düşman Musul'un 40 mil güneyinde bulunuyordu. General *William Marshall*, mütareke hükümlerini çiğneyerek Musul'u aldı. Harpte İngilizlere korkulu anlar yaşatmış olan Türk kumandanı İstanbul'a çağrıldı ve Haydarpaşa Garında tutuklanarak Malta'ya sürüldü.

Amerika Cumhurbaşkanı *Wilson*, 1918 sonbaharında, daha önce hiçbir devlet adamına nasip olmamış bir prestije sahipti. *Ondört Nokta*, dünyada derin yankılar uyandırmıştı. Yenilgiye uğrayan uluslar ona inanıyor ve güveniyorlardı. İngiltere ve Fransa ise; Osmanlı İmparatorluğu ile Alman sömürgelerini paylaşmaya kararlıydılar. *Lloyd George* ve *Clémenceau*, Paris Barış Konferansı başlayınca kadar niyetlerini kamufle ettiler. 5 Kasım'da, diğer müttefikleriyle birlikte, toprak kazanmak için savaşılmamış olduğunu açıklayan bir deklârasyon yayınladılar. Birkaç gün sonra da, Irak ve Suriye'de özgür devletler kurulacağını duyurdular. Ve amaçlarını Milletler Cemiyeti statüsünün 22. maddesinde yer alan *Mandate System*'den yararlanarak gerçekleştirdiler.

Iraklılar boyun eğmek istemediler. İngiliz askerlerine yer yer karşı çıktılar. Karışıklıklar oldu. Kan döküldü. İngilizler ayaklananları ezdiler, halkın silâhlarını topladılar ve suçlu gördüklerini cezalandırdılar.

Percy Cox, yeniden göreve çağrıldı. Ortalığı yatıştırmaya çalıştı. Yalnız Iraklıların katıldıkları bir kabine seçti. Yerel yönetim kadrolarına İngilizlerin nezaretinde çalışacak Iraklıları getirdi. *Faysal*'i Irak tahtına yerleştirdi. Kendisi de "yüksek komiser" oldu.

Turkish Petroleum Company hisselerinin bölünüşü de yeniden düzenlendi. *Türkiye Millî Bankası*, hissedarlar listesinden silindi. *Deutsche Bank* hisseleri Fransızlara devredildi. Yeni düzenlemeye göre hisseler şöyle paylaşılıyordu: *Shell* % 22.5, *Anglo-Persian* % 47.5, *Compagnie Française des Petroles* % 22.5, *Gulbenkian* % 5.

A.B.D. Milletler Cemiyeti'ne katılmadığı gibi, Irak petrollerinin "Açık Kapı Doktrinine" aykırı olarak İngilizler ve Fransızlar arasında paylaşılmasına itiraz etti.

5—Musul Sorunu ve İngiltere:

Gazi Mustafa Kemal, İzmir'in kurtuluşunu izleyen günlerde bir Amerikalı gazeteciye Musul'dan söz etti. Demeci İngiltere'de yankılar uyandırdı.

Y İngiltere, iç politika krizlerinin pençesinde idi. İrlanda kaynıyordu. Bütçe açıkları dolayısıyla devlet giderlerinden büyük kesintiler yapılmıştı. Tedricen terhis edilmekte olan 5 milyon askere iş bulmakta sıkıntı çekiliyordu. Bir "grev salgını" başlamıştı. Liberal Parti teşkilâtı *Asquith*'e bağlıydı, *Lloyd George*'un yaklaşan seçim kampanyasına para bulmak için asalet unvanlarını satması *şerefler skandalına* yol açmıştı.

Askerlerimiz, Çanakkale'ye yürüyorlardı. *Lloyd George*, bunaltıcı iç politika sorunlarına rağmen Türkiye'ye karşı silâhlı kuvvetleri harekete geçirmek eğiliminde idi.

Muhafazakârlar, 19 Ekim 1922'de, koalisyondan çekilmeye karar verdiler. *Lloyd George* istifa etti. Kabineyi kuran muhafazakâr lider *Bonar Law*, Musul için harbe gidilmeyeceğini açıkladı. Basın da, genelde harp aleyhtarı idi.

Seçim platformunda da, Muhafazakârlar barıştan yana olduklarını vurguladılar.

Lord Curzon, 1919'dan beri Dışişleri Bakanı idi. Kabineye girdiği günlerde bir *memorandum* hazırlamıştı. Avrupa'dan Türklerin çıkartılmaları, Araplara ve Ermenilere *self-determination* hakkı tanınması, Boğazların Milletler Cemiyeti kontrolüne bırakılması gibi görüşler bu *memorandum*'da sıralanıyordu.

Bonar Law'un Dışişleri Bakanı'na verdiği talimat, harp hariç, Musul'u bırakmamak için her çareye başvurulması idi. Musul'un toprağı değil, toprak altı önemliydi.

Seçim sandıkları açıldığında, Muhafazakârların 347 ve İşçilerin 159 milletvekilliğı kazandıkları görüldü. *Lloyd George* ve Liberaller hezimete uğramışlardı.

6—Lozan'da Lord Curzon ve İsmet Paşa:

Lord Curzon kurt bir politikacı, usta bir diplomat ve güçlü bir hatipti. *Bonar Law* hasta idi ve bir süre sonra çekileceğı biliniyordu. *Lord Curzon*, onun yerini alacak 1 numaralı aday sayılıyordu. Yetkisinin sınırlı olduğunu sezdirmeyecekti. Konferansa Osmanlı tarihinin yargılandığı bir forum havası vermeye çalışacaktı.

Türk heyeti, Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletlerin diplomatları karşısında yalnızdı. *İsmet Paşa*, sinir harbine az rastlanır bir dirençle karşı koyacaktı. Bazen dinleme aletini kapatarak *Lord Curzon*'un polemiklerini duymak ihtiyacında olmadığını belli edecekti.

Ankara'da *İsmet İnönü*'yü eleştirenler vardı. *Rauf Orbay*, kördüğüm halindeki sorunların "evet" veya "hayır" diyerek kesip atılmasından yana idi. *Gazi* ve *İsmet Paşa* riskli değil, ihtiyatlı bir stratejiyi tercih ediyorlardı. Musul sorunu ertelendi. Taraflar ileriki bir tarihte görüşmeyi kararlaştırdılar. Anlaşamazlarsa, Milletler Cemiyeti'ne başvurulacaktı.

20 Kasım'da toplanan konferans on haftadan beri devam ediyordu. *Lord Curzon*, kritik bir dönemde uzun süre dışarıda kalamazdı. Dönmek için fırsat kolluyordu. Hazırlanan bir taslak 31 Ocak 1923'de *İsmet Paşa*'ya verildi ve kabul etmediği takdirde 4 Şubat'ta *Lord Curzon*'un Londra'ya hareket edeceği bildirildi. *İsmet Paşa*'nın incelemek için istediği 8 günlük süre kabul edilmedi.

Lord Curzon, 23 Nisan'da yeniden başlayacak olan çalışmalara katılmayacaktı. *Bonar Law*, mayısta çekilecekti. Kral *Lord Curzon*'u kabineyi kurmakla görevlendirmek üzere iken Muhafazakâr Parti ileri gelenleri müdahale ederek yeni başbakanın Avam Kamarası'ndan seçilmesini önerceklerdi. *Baldwin*, başbakanlığa getirilecekti.

7—1924 İstanbul Konferansı:

Baldwin, Kasım 1923'de yeni seçimlere gitti. İngiltere'de, kamuoyu istikrarsızdı. Bu sefer oy kaybına uğrayanlar Muhafazakârlardı. Muhafazakâr Parti 258, İşçiler 191 ve *Asquith*'in toparlamaya çalıştığı Liberaller 158 milletvekili çıkardılar. Hiçbir parti çoğunluk kazanamamıştı. *Asquith* iktidarı Muhafazakârlara bırakmamak için İşçileri destekledi. Başbakanlığa getirilen işçi lideri *Ramsay Macdonald*, dışişlerini de üstlendi.

Türkiye'de benzer bir durum vardı. Cumhuriyetin ilk başbakanı *İsmet Paşa*, ikinci kabinesini 1924'de kurdu. Her iki kabinede de, Başbakan aynı zamanda Dışişleri Bakanı idi.

Mayısta toplanan İstanbul Konferansı'na İngiltere'den *Percy Cox* gönderildi. Türkiye'yi temsil eden *Fethi Okyar* idi. Her ikisi de asker-diplomat idi. *Fethi Okyar* Paris'te askerî ataşelik, Sofya'da elçilik, İttihat ve Terakki genel sekreterliği yapmıştı. Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda Manastır ve İstanbul mebusu olarak bulunmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin

birinci ve ikinci dönemlerinde seçilmişti. Eski İçişleri Bakanı idi. Malta'dan döndükten sonra Kuva-yı Milliye adına Avrupa'da temaslar yapmıştı. *Percy Cox*'ın avantajı Güneydoğu Anadolu'yu ve Irak'ı en iyi tanıyan kişi olmasıydı.

Percy Cox, Türkler ile Kürtlerin ayrı kavimler olduklarını ileri sürdü. Sınırın kuzeyinde Nesturilerle meskûn yöreler bulunduğunu belirtti. Türkiye ile Irak arasında bir *no man's land* tesisini talep etti.

Suriye, İran ve Irak ile Güneydoğu'da yerleşmiş Nesturilere Ondokuzuncu Yüzyıl sonlarından beri İngiliz ve Amerikan dinî teşekkülleri yakın ilgi gösteriyorlardı. İngiltere'deki Canterbury Başpiskoposluğu'nda Nesturiler için çalışan bir "Assyrian Mission" vardı. Orta Doğu'da toplamı yaklaşık 100 bin kişilik bu cemaatten Türkiye'de bulunanlar çok azdı. Nesturilerin büyük çoğunluğu Suriye, İran ve Irak'ta iken Türkiye'den özel bir bölge talep edilmesi sebepsiz değildi. *Percy Cox*, ashında dinî teşekküllerin Musul davasına ilgilerini uyandırmayı amaçlıyordu.

Türk tezi açıktı. *Self-determination* benimsenmiş bir prensipti. Musul, mütareke ilân edilirken Türkiye sınırları içinde idi. Mademki Türklerin azınlık olduğu iddia ediliyordu, niçin halkın karar vermesine karşı çıkılıyordu. Bir plebisitle sorun çözülebilirdi.

Konferans anlaşma olmadan sona erdi. Musul sorunu Milletler Cemiyetine götürülecekti.

8—Milletler Cemiyeti'nin Kararı:

Birinci ve ikinci *İsmet Paşa* kabineleri meclise arz edilirken ayrıntılı bir program okunmamıştı. *Fethi Okyar*, 22 Kasım 1924'de hükümet programını sunarken Musul sorunu hakkında görüşlerini şöyle açıklıyordu:

"Büyük Britanya Devleti ile aramızda hâdis olan Irak hududu meselesi bir aralık malûmunuz olduğu veçhile had bir devreye dahil olmuş iken her iki tarafın gösterdiği basiret ve itilâfperverlik sayesinde Musul meseleyi asliyesinin halline intizaren müsalemetperverane bir tarik tesviyesine dahil olmuştur. İki devlet arasında mucibi ihtilâf olan Musul meselesine âdiline bir şekli hal bulmak keyfiyeti Cemiyet-i Akvam'ca tetkik ve tettebbü edilmekte olduğundan ve Cemiyet-i Akvam'ın bir neticeyi âdileye vusulü muntazır bulunduğundan iki devletin arasında dostluğu takviye edecek mesaiye hiçbir mâni görülmemektedir."

İngiltere'ye zeytin dalı uzatan ve Milletler Cemiyeti'ne güvenle bakıldığını belirten bu pasajdan sonra, programda bir temenniye yer veriliyordu:

“Cemiyet-i Akvam'ın mesaisini Türkiye Cumhuriyeti öteden beri kemali itina ile takip etmektedir. Günden güne ehemmiyet ve beynelmilel münasebatın tanziminde faaliyeti şayan-ı dikkat bir surette tezayüt etmekte olan işbu müesseseye hükümetimizin Lozan Konferansı'ndan beri izhar etmiş olduğu temayülü fiilî bir şekle irca ile Türkiye'nin Cemiyet'e dahil devletler meyanında ahz-ı mevki etmesini bir an evvel temin etmek lâzım olduğuna kanaatimiz vardır.”

Olayların akışı, programda ifade edilen görüşler doğrultusunda olmayacaktı.

Uzatılan zeytin dalına rağmen İngiltere'nin tutumunda bir değişiklik görülmecekti. Üç ay sonra, Güneydoğu Anadolu'da isyan çıkacaktı.

Milletler Cemiyeti'nde İngiltere'nin dediği oluyordu. İngiltere aleyhine karar çıkmasını beklemek gerçekçiliğe uygun değildi. Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği komisyon, raporunu Eylül 1925'de tamamladı. Raporunda, bölge koşullarının plebisit yapmaya müsait olmadığı, ancak halkın Irak'a bağlı kalmak istediği yazılıyordu. Milletler Cemiyeti 16 Aralık'ta aleyhimize karar verdi ve Türk heyeti Genevre'den ayrıldı.

Milletler Cemiyeti, uluslararası ilişkilerin düzenlenmesinde başarılı olamayacaktı. Türkiye kabul edilinceye kadar 8 yıl geçecekti.

9—Haziran 1926 Ankara Antlaşması:

Milletler Cemiyeti'nin haksız kararı, harp ihtimalini yeniden gündeme getirdi.

Memleket 1911-1922 arasında dört savaş geçirmişti. Harplerin açtığı yaralar henüz kapanmış değildi. Bütçe zorlukla dengede tutuluyordu. Ancak ortalıkta bir heyecan dalgası esiyordu. Herkes harpten söz ediyordu.

İngiltere'de Ekim 1924'de parlamento feshedilmişti. Birer yıl ara ile üç genel seçim yapılmıştı. Son seçimlerde Muhafazakârlar 413, İşçiler 151 ve Liberaller 40 milletvekili çıkarmışlardı. Avrupa'da diplomatik krizler birbirini zincirleme izliyordu. İngiltere'de ihracat tıkanıktı. Sosyal huzursuzluk yaygındı. Yeni kabinenin Maliye Bakanı *Churchill*, İngiliz lirasını harpten önceki paritesiyle altına bağlamıştı ve ekonomi deflasyon dar bo-

ğazına girmişti. Basın harbin aleyhinde idi. Muhafazakâr Parti altın standardını bırakmak ve halkın tepkileriyle karşılaşmak pahasında harbe gidemezdi.

1926 ilkbaharında, sermaye-ernek gerginliği hızla tırmanışa geçmişti. Genel grev başlamıştı. Silâhsızlanma görüşmelerinin kesilmesi, Rusya ile ticaret anlaşmazlığı ve diğer sorunlar hükümetin sıkıntılarına ekleniyordu.

İngilizler, Musul sorununa çözüm önerdiler. Antlaşma şartları imzalanmadan önce C.H.P. meclis grubunda görüşüldü. Beş saat süren fırtınalı bir toplantı sonunda onaylandı.

Türkiye, İngiltere ve Irak delegeleri 5 Haziran 1926'da antlaşmayı imzaladılar.

Max Weston Thornburg şunları yazacaktı: "...oil interests... World War I took from them all but a small royalty in the famous Mosul oil."

İmparatorluk enkazından yeni bir devlet yaratmak, huzur ve barış içinde kalkınmak, memleket güvenliğini korumak ve uluslararası düzende lâayık olduğumuz yeri almak rejimin rotası idi. Silâhlı bir operasyonun sebep olacağı kaçınılmaz komplikasyonlar vardı. Haksızlık açıktı, ancak hükümet gerçekçi bir politikanın icaplarını yerine getirmişti.

Bazı yabancı kaynaklarda, Musul sorununda petrol kaynakları üzerinde fazla durulmadığı belirtildi. O tarihlerde rezervler bilinmiyordu. Üretim durgundu. Petrol sanayii'nin gerektirdiği sermaye ve teknolojiye sahip değildik. İhracat pazarları büyük şirketlerin kontrolünde idi. Anlaşmazlık kapsamında petrole "ağırlık" verilmesi, nasıl olsa sonucu değiştirmeyecekti.

10—Turkish Petroleum Company Adının Değiştirilmesi:

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasını izleyen aylarda üretim artmaya başladı. Yeni açılmış kuyular da devreye girdi.

Irak petrollerinin Türkiye'ye kapanan kapısı, Amerikan şirketlerine açıldı. *Standard Oil of New Jersey*, *Standard Oil of New York*, *Gulf Oil Company*, *Atlantic Refining* ve *Pan-American* ortak bir şirket kurdular. *Near East Development Corporation* unvanı ile faaliyete geçen bu yeni şirket, *Turkish Oil Company* ortakları arasına katıldı.

Turkish Oil Company'nin adı 1928'de *Iraq Petroleum* olarak değiştirildi.

11—Irak Petrollerinden Gelirimiz:

a) Ankara Antlaşması'ndan sonra hakkımızı 5 milyon liraya devrettiğimize dair bir söylenti çıkmıştı. *Lord Kinross* da, Türkiye'nin kendisine bırakılan % 10 paydan peşin 500 bin sterling karşılığında vazgeçtiğini yazar. Ancak İstatistik Yıllığı'nın birinci cildinde, 1926, 1927 ve 1928 bütçe gelir cetvellerinde Musul petrollerinde bu miktarlarda bir hâsulat girişi gösterilmemektedir.

b) İstatistik Yıllığı'nın 14. cildinde, Musul petrollerinden 1935-1941 yıllarındaki tahsilât yer almaktadır.

<u>Musul petrollerinden gelirimiz</u>	TL
1935	597 000
1936	618 000
1937	715 000
1938	1 066 000
1939	920 000
1940	687 000
1941	619 000

c) *Twentieth Century Fund* hesabına Türkiye ekonomisini izleyen *Max Weston Thornburg*, 1947'de bütçe gelirlerinin % 0.2'si oranında hasılât beklediğini yazar; 2.2 milyon lira...

d) 1950'li yıllarda, bütçe gelir tahminlerinde 5 milyon ile 100 milyon arasında rakamlar göze çarpmıştır. Yıl sonu tahsilâtını inceleyen Bütçe Komisyonu raportörleri, hiçbir tahsilât yapılmadığını tespit etmişlerdir. Maliye Bakanlığı alacağımız olduğunu, fakat tahsil edemediğimizi söylemiştir. Dışişleri Bakanlığı'ndan ne aydınlatıcı bir açıklama, ne de Ankara Antlaşması'nın metni elde edilememiştir.

24 Şubat 1955'de imzalanan Bağdat Paketi, ertesi gün onaylanmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Dışişleri Komisyonu'nda görüşülürken Irak petrollerinden alacaklarımız hakkında açıklama rica edilmiştir. Başbakan gülümseyerek, "terazinin bir gözüne Irak'ın dostluğunu, diğer gözüne de alacağımızı koyuyoruz!" yanıtını vermiştir.